

Artikkel fra boken *Magtens besegling* (2013) med illustrasjoner tilføyd her

Seglene fra Norges bønder på «Enevoldsarveregeringsakterne af 1661 og 1662»

Av Hans Cappelen, Oslo

Langt de fleste norske seglene er fra bondemiljø. Riktignok er de bare fra det øverste laget av bøndene fordi seglene er fra lagrettemenn og andre framstående bønder. Likevel viser seglene oss at det også rundt i norske bygder var et miljø med tradisjoner som var svært gamle og hadde krysset mange landegrensener. Seglene og de håndskrevne bumerkene inneholder de figurene som vi kjenner fra de danske seglene. Men vi finner også flere originale og kreative sammenføringer av grunnformer og tilleggsstreker i de norske merkene.

At segl og bumerker var viktige for norske bønder, ser vi i bl.a. lovgivningen fra sentralmakten i København¹. Lover og forordninger påla de mange bøndene som var lagrettemenn, at de skulle ha seglstempler ("signeter") og at de skulle ta godt vare på signetene. Hvis signetet ble misbrukt, kunne lagrettemannen bli straffet.

De aller fleste norske bondeseglene inneholder bumerker; det vil si kjennetegn formet av streker. Skal bokstaver regnes som bumerker? Det er omdiskutert². Jeg minner om at bokstaver består av streker, og at iallfall de sammenførte forbokstavene ("monogrammene"), er brukt i segl og håndskrevne merker på akkurat samme måte som de vanlige bumerkene. Det er svært mange slike monogrammer i de norske seglene. Går vi til de norske seglene fra middelalderen, ser vi flere bumerker som er satt sammen av rune bokstaver som er hentet fra navnene til segleierne³. Kanskje kan dette også kan være tilfelle for noen av bumerkene på enevoldsregjeringsakten?

Segl med bumerke dannet av forbokstavene AL og satt inn i et oppfliket skjold. Eier: Anders Larsen Berg. Han var lagrettemann i Land prestegjeld, Hadeland og Valdres fogderi. Segl nr. 12 side 398.

En stor mengde av monogrammene og bumerkene på enevoldsregjeringsakten, står i seglene plassert innenfor en skjoldformet innramming. Disse typene av skjold er stort sett formet med ganske oppflikete kanter. Der bumerkene står inne i en oval, kan det være usikkert om ovalen er ment som et skjold. Selv om bumerkene står i former for skjold, er det sannsynlig at

¹ Bl.a. Kristian 4's Norske Lov av 1604 artikkel 1-3 om lagrettemenns behandling av sine "Indseigel", og Jørgen Lykke m.fl. resess av 1568 om at lagrettemenn skal "forvare sit Indsegl, og (ikke) besegler annerledes dermed end Ret er.

² Se Tønnesen, note 17

³ Fredrik B. Wallem: *En indledning til studiet af de nordiske bomærker*, Årbok 1902 for Foreningen til Norske Fortidsminners Bevaring (1903) side 70-77 og H. J. Huitfeldt-Kaas, O. Kolsrud med flere: *Norske Sigiller fra Middelalderen*, Kristiania (1899-1950) bl.a. nr 83 og 692

skjoldene bare var ment som en passende innramming og ikke som et heraldisk våpenskjold. Vi kan nok likevel tenke oss at noen av disse ble brukt helt som våpenskjold; det vil si at de kunne være formet som flater og ikke streker⁴, samt at noen til og med har hatt farger ("tinkurer").

De mye brukte bumerkefigurene armbrøst, øks og lyster.

En del av de figurtypene som vi kan finne i våpenskjold, ligner mye på bumerkenes figurer. Mest opplagt er dette tilfelle for stiliserte figurer som armbrøst, øks, lyster og tredelt plante med blomster. Disse figurene forekommer noen få ganger i de norske bondeseglene, men her er de for det meste uten skjold! Vi vet ikke om eierne av seglene kan ha brukt figurene også i skjold, for eksempel malt på en kiste, utskåret i tre eller brodert på tøy⁵. Vi vet iallfall at bumerker og våpenskjold er blitt brukt helt fra middelalderen på slike måter i Norge og i andre land.

Våpenskjold eller bare ment som symbolske figurer? De er inne i en oval under et ornament og forbokstavene HHS. Figurene er mor pelikan som hakker seg til blods for å mate ungene. Pelikanen er vendt motsatt vei av det som er vanlig i våpenskjold. Brukt av Hans Halvorsen Grytting som var lagrettemann i Elverum prestegjeld, Østerdalen fogderi. Segl nr. 62 side 406.

Blant seglene er det imidlertid også flere med rene våpenfigurer i skjold: trane, pelikan, hjerte og kraniehode over krysslagte knokler. Både våpenskjold og bumerker inneholder dessuten gamle, internasjonale figurer som likearmet kors, pil, vinkel (formet lik V eller L og i våpen betegnet som "sparre"⁶), kryss ("andreakors"), hakekors, marekors (femoddet stjerne, "pentagram"), trikvetra (tre sammenføyde trekantner), valknute (fire løkker rundt et midtfelt) og ave mariamonogram (A med vinkelstrek i midten og tverrstrek på spissen)⁷. Disse figurene er det til dels mye av i de norske bondeseglene og mange er satt inn i skjold. Spesielt

⁴ En del tilfelle av bumerkelignende figurer i våpenskjold fra bønders segl, er med i Hans Krag: *Norsk heraldisk mønstring fra Frederik IV's regjeringstid 1699-1730*, Bind II Bønder, (1942 – 1955)

⁵ For eksempel en kiste fra 1789 (1703 ?) påmalt skjold med initialer, og en fra 1740 med monogrammer i kronede skjold, Norsk Folkemuseums samlinger gjenstandene NF.1901-0211 og NF.1895-1322. Videre er det bumerker på 124 gjenstander i norske offentlige museer ved søk på www.digitaltmuseum.no En brodert svensk duk fra 1677 har både våpenskjold og bumerke i skjold, Norsk Folkemuseums samlinger gjenstand NF.07594-002.

⁶ Jan Raneke (red.): *Nordisk heraldisk terminolog* (1987), har de heraldiske navnene på figurene

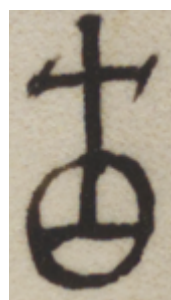
⁷ Våpenfigurer for eksempel i Raneke (1987) og i Ottfried Neubecker: *Heraldik. Kilder, brug, betydning* (1979) oversatt og bearbeidet for Skandinavia av Nils G. Bartholdy

kors og vinkler er svært vanlige i seglene, både med og uten skjold. Som oftest er kors eller vinkel sammenføyd med andre figurer. Sammenføyningene er gjort med flere av de vanlige grunnformene for bumerkefigurer; en loddrett stav, en hake (dansk: krog), en sirkel, et timeglass, en trekant eller en firkant.

Figurene pil, vinkel, hakekors, marekors, trikvetra, valknute, ave maria og hake

Et kors er ofte satt på toppunktet til en annen figur: vi ser noen bumerker med et kors på toppspissen til en trekant, det vil si den utbredte figuren som på norsk er blitt kalt ”jomfrua”⁸. Det er imidlertid bare ett håndskrevet bumerke som har et kors på toppen av en sirkel som omslutter en nedvendt T, og den figuren er lik et stilisert rikseple. Andre korslignende former ser vi der bumerkefigurene har loddrette og skrå staver og disse i tillegg har en tverrstrek som krysser staven loddrett eller vannrett.

Elegant håndskrevet bumerke formet som et «rikseple», fra Anders Christensen Minsås. Han var lagrettemann i Verdal prestegjeld, Verdal fogderi. Nr. 364 side 456.

En vinkelfigur er i mange tilfelle satt over, midt på og nederst i en annen figur. Vinkel forekommer dobbelt i flere bumerker, og de ligner på W, M eller sikksaklinje. En vinkel som er satt nederst på en stav, blir den figuren som på norsk er blitt kalt for ”hanefot”⁹. Sammenføyningen av en stav og en vinkel kan få form av et firetall (”merkurstav”), og dette er en svært vanlig bumerkefigur både i danske bumerker og blant de norske bøndene. Firetall finnes i bumerker også speilvendt, nedvendt, dobbelt med en vinkeldel til hver side, med tilføyde tverrstreker og sammenføyd med andre figurer.

Når det er likhet mellom figurer i bumerker og i våpenskjold, skyldes det at begge figurtypene skal være bærende element i faste kjennetegn for eierne. Formålene med kjennetegnene er at de skal være lett å oppfatte, samtidig som de skal være så særpregede at de ikke blir forvekslet med et kjennetegn som en annen person har.

Det er flere metoder som blir brukt for å variere og gjøre et bumerke originalt

- tilføyde eller fjerne streker i en figur
- snu, vende eller skråstille figuren
- sammenføyde flere figurer til en figur
- sette små bifigurer (særlig stjerner eller kuler) inntil hovedfiguren

⁸ Wallem (1903) side 89

⁹ Wallem (1903) side 95-96

- bruke flere av disse metodene i samme figur

Alle disse velkjente metodene er mye brukt i de norske bondeseglene – men noen med det resultat at bumerket har fått en svært komplisert figur, for eksempel to av de tre første seglene for Nordland. I andre tilfeller er det oppstått enkle og originale varianter av utbredte grunnformer for figurer, for eksempel en nedvendt vinkel lagt på to oppvendte vinkler, et halvt marekors og et rutenett av loddrette og vannrette staver.

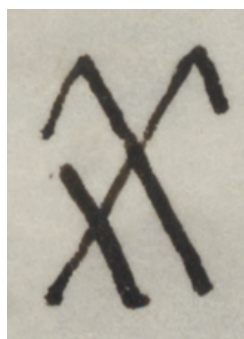

Jomfrua og en variant av denne, hanefot, merkurstav og dobbeltkryss

Blant varianter og sammenføyde bumerkefigurer er det bl.a. et ”halvt timeglass” med den ene vannrette streken fjernet og med små haker satt ytterst der den fjernede streken var. Denne figuren er utbredt i Norge og er blitt kalt for ”førkja”¹⁰. Andre varianter av grunnformer er et kryss dannet av fire staver (”dobbeltkryss”), og et kryss som består av to skrå haker. Noen bumerker har haker på tre eller flere av stavene i et kryss eller et kors, og da blir det et hakekors. I de norske bumerkene ses hakekorset variert med haker i flere retninger. Dessuten forekommer hakekorset skråstilt, halvert og med på toppen en tilleggsfigur som er lik en T.

Bumerkefiguren førkja i et oppfliket skjold for Lars Larsen Gollås. Han var bygdelenmann i Nes prestegjeld, Hedmark fogderi. Segl nr. 28 side 401.

Håndtegn bumerke med krysslage staver og en skrå bistrek. Eier: Jon Hansen Berg fra Sands tingsted, Senja fogderi. Han kan ha vært en tidligere lagrettemann. Nr. 396 side 461

¹⁰ K. og Jon Haukanes: *Segl og bumerke frå Hardanger* (1944) side 19

Kan bumerkene fortelle noe om slektskap mellom personer ? Ja, fra andre samlinger av bumerker, vet vi at det forekommer ¹¹. Far og sønn i flere generasjoner, brødre og andre slektninger kan ses å ha brukt bumerker som ligner på hverandre. Da er grunntrekkene like, men figurene er blitt variert etter de metodene som er nevnt ovenfor. På tilsvarende måte kan bumerker ligne hverandre for skiftende eiere av en gård eller for folk i samme distrikt. Vi kjenner imidlertid ikke til at dette er blitt gjort konsekvent og systematisk. Både likhet og ulikhet må derfor bli undersøkt og vurdert nærmere, før et slektskap eller et annet fellesskap blir konstatert..

Det er verdifullt at seglene på enevoldsregjeringsakten blir utgitt. Materialet er stort og det er et kjærkomment tilskudd til de norske bondeseglene som allerede er utgitt, bl.a. de mange som er gjengitt i Anders Bjønnes (red.) m.fl.: *Segltegninger fra hyllingene i Norge 1591 og 1610* (2010), L. Strømme: *Bumerke frå Sunnmøre* (1943) og H. J. Huitfeldt-Kaas: *Norske Sigiller fra Middelalderen* (1899-1950).

---

¹¹ L Strømme: *Bumerke frå Sunnmøre* (1943) bl.a. s 135 nr 148-151 og Haukanes (1944) side 29-35 med eksempler